

‘שכן נהנה’ במתעסק ובאינו מתכוין

דין הנהנה בשאר הנאות, ובשאר עבירות

(א) אמרו בגמרא (סנהדרין ס"ב, כריתות י"ט) שהמתעסק בחלבים ועריות חייב 'שכן נהנה'. דאע"פ שגזו"כ לפטור מתעסק מחטאת, הסברא מוציאה את המתעסק בחלבים ועריות מן הכלל, דכיון שנהנה סברא היא שלא נאמר פטור מתעסק על אלו.

וגמרא לא לימדה את הדין אלא בעוונות אלו, ובמיני הנאה אלו, אבל מה דין הנהנה בשאר עוונות בהנאת אכילה (כגון אוכל מן המחובר בשבת - וכמ"ש"כ רש"י סוכה ל"ז והובא במג"א של"ו סק"א ובנו"כ שאכילה זו היא קצירה),¹ או הנהנה בשאר עוונות שעיקר דינם בא לאסור הנאה אחרת (כגון הסך משמן המשחה), לא אמרה גמרא האם גם בו לא יהיה פטור מתעסק 'שכן נהנה', א"ד באלו שאין איסורן 'הנאה', או שאין איסורן איסור 'הנאת' אכילה ובעילה לא אמרו, ומתעסק יפטור.

ובפשטו אפשר לראות דמפורש בגמרא פסחים (ל"ג ע"א) דהנהנה במתעסק באיסורי הנאה פטור, ואין אנו מחייבים בו 'שכן נהנה', דאמרו בגמרא שהסיבה שהמתעסק חייב במעילה זה מחמת שלא מיעטה תורה את המתעסק ממעילה, דשם הצריכה תורה כפרה על כל השגגות - ואף שגגת מתעסק בכלל. שמעינן מינה שאם היה מיעוט למעט מתעסק מכפרת מעילה, מתעסק היה פטור.

והנה מעילה היא חיוב רק על 'הנהנה' מן ההקדש, שהנאה מהקדש בשגגה היא פרשת כפרת מעילה, ואם אנו אומרים שמתעסק במעילה חייב רק מחמת שחייבו כפרה על כל 'שגגה' - ואף שגגת מתעסק בכלל, ש"מ שבכל מקום מתעסק דומיא דמעילה היה פטור - אע"פ שנהנה מדבר האסור בהנאה. ש"מ שההלכה המחייבת מתעסק בחלבים ועריות משום 'נהנה' אינה מחייבת על הנהנה בהנאה שאינה הנאת אכילה ובעילה - במקום האסור בהנאה. וכזאת כתב הר"ן בחולין (פגה"ג) להדיא. וכן מונח בדברי המאירי בסנהדרין ס"ב ע"א.

ומינה ראוי ללמוד ק"ו למקום שאין איסורו 'איסור הנאה', אלא עושה הוא איסור בעלמא - אלא שהוא נהנה ממנו, שבו ודאי יהיה פטור, שאם במקום שההנאה היא מעיקר האיסור, מ"מ מתעסק פטור אחר שאין זו הנאת חו"ע, כ"ש במקום שההנאה אינה עיקר האיסור אלא היא רק באה במקרה, שאין לראות בכך סיבה לחייב את המתעסק (גם אם ההנאה המקרית היתה הנאת אכילה).

אמנם על החלק הנוסף שאנו למדים בק"ו יש סתירה מדברי תוס', דאמרו (סנהדרין ס"ב ע"ב בתירוץ קמא) שהצורך בילפוטא מיוחדת לפטור מתעסק בשבת מקרא דמלאכת מחשבת, דאם משום המיעוט דאשר חטא בה היה הדין נותן שהעושה מלאכה בשבת במתעסק ונהנה בה יהיה חייב 'שכן נהנה' כמו שאמרו בחו"ע, וזה בא המיעוט דמלאכת מחשבת ללמד שגם הנהנה במתעסק במלאכת שבת פטור.

דבר זה מלמד שבכל האיסורים המתעסק ונהנה באיזו הנאה במקרה הוא חייב 'שכן נהנה'. ומה שאנו רואים בגמרא בפסחים לא כן. צריך לחלק בין הנאת אכילה לשאר הנאות - ולא כהק"ו שזכרנו, אלא הנהנה בכל הנאות שאינם חו"ע, אע"פ שהיא

¹ ומה שהקשו בנו"כ מהגמרא במנחות (ע' ע"א) שאכילה ממחובר אינה בשם 'אכילה'. כבר תירצו שרש"י מדבר על החלק של קצירה שבמעשה ולא על השם אכילה.

ומה שאנו מדברים במקרה של המתעסק על 'הנאת' אכילה, גם בזה לא איכפ"ל שאין לזה 'שם אכילה', דאנו מסתפקים האם החלק של 'הנאת' אכילה תועיל בזה לחייב את המתעסק על עוון קצירה.

הרב אליעזר הכהן בן פורת

הנאה האסורה מעיקר דין זה, מ"מ אין הנאתו מבטלת פטור מתעסק, משא"כ העוסק באיסור בעלמא ובאגב נהנה ממנו בהנאת אכילה, הוא מתחייב מחמת אותה הנאה על האיסור גם במקום מתעסק, דאלימא הנאת אכילה לחבר את העושה למעשה גם במקום מתעסק מ"מ אפילו אם עצמו של איסור אינו אסור אכילה. [ונעמיד את דברי תוס' במלאכת שבת שבאה עם הנאת 'אכילה'].

מדברי תוס' נלמד כי חלק זה 'האם הנאה מחייבת מתעסק בכל איסורי תורה' זה דבר שיש בו סברא לחיוב וסברא לפטור, שהרי דבר זה עומד כנפק"מ בין שני התירוצים כאשר לסברת התירוץ הראשון הנהנה מן האיסור חייב בכל איסורי תורה - אע"פ שהנאה זו במקרה באה יחד עם האיסור, ואילו לסברת התירוץ השני נהנה כזה הוא עדיין מתעסק.

עוד נלמד שפטור מתעסק הנפטר ממלאכת מחשבת הוא ודאי נפטר גם במקום שבאה לו הנאה במקרה יחד עם האיסור.

וכל אחד מבין שיש להעמיד את הסברות לכל הצדדים הנזכרים. מה סברת החיוב ומה סברת הפטור, ומדוע מתעסק דמלאכת מחשבת ודאי נפטר על כל הצדדים.

נהנה בדבר שאינו מתכוין

(ב) עד כאן הזכרנו את הדינים והצדדים שאמרו על 'המתעסק' והוא נהנה. עתה נביא מש"כ הראשונים להשתמש בסברת 'שכן נהנה' לחייב את העושה 'באינו מתכוין'. הביא הריטב"א בפסחים (כ"ה) את דברי הרא"ה, והוא נדפס בחידושי הרא"ה ע"ז הנדמ"ח (כ"ח) שכל העושה והוא נהנה - גם כאשר הוא עושה באינו מתכוין דינו כמתכוין (ו"ל "כל שנהנה מן הריח חשיב לן מתכוין"). והדין נותן דמייירי בגוונא דאינו פס"ר, דאם היה פס"ר היה אסור באינו מתכוין מה"ט גופא שהוא פס"ר, אלא ודאי אינו פס"ר, ואעפ"כ אם 'נהנה' מהחפצא יפה כח ההנאה לתת לאינו מתכוין דין מתכוין. ועיין ברמב"ן ע"ז ס"ו ע"ב, ובק"ו חולין הנ"ל, ובמאירי הנ"ל.²

ודבר זה חידוש יותר גדול מאשר הדין המחייב מתעסק מחמת שהוא נהנה, דהניתוק בין העושה לאיסור במקרה של אינו מתכוין הוא יותר גדול מאשר הניתוק הקיים במתעסק, שמתעסק אינו פטור אלא מילפותא, ואילו אינו מתכוין פטור לר"ש מסברא. ואם חידש הרא"ה שמחייב ר"ש אינו מתכוין בנהנה, סברא זו היא יותר מחודשת, ויש לבחון האם היא סברא ברורה כמו שפירשו האחרונים את הסברא במתעסק, או שבאינו מתכוין הסברא קשה. (עוד יש להשים לב שהרא"ה משמש בסברת 'שכן נהנה' לחייב על הנאת איסורי הנאה, וזה לא כסברת הסוגיא בפסחים ל"ג ע"א לענין מעילה כנ"ל).

סברת החיוב 'שכן נהנה'

(ג) ועתה נבא לבחון את ההלכה לאור יסוד משפט הסברא. הנה הסברא שלמדנו בחיוב 'נהנה בחלבים ועריות' 'במתעסק' בסימן - מתעסק יסוד היא דאחר שיסוד המתיר שבמתעסק זה 'העדר שם גברא כעושה', עפ"ז יש סברא גדולה שהנאת אכילה והנאת בעילה שניהם הם דבר הקובע את הגברא בשם 'עושה' על המעשה מחמת עיקר המעשה - גם שלא לדעת, דמעשה אכילה ומעשה בעילה מעמיד את האדם בתואר 'אוכל' ו'בועל' מחמת עצם העשייה ולא מחמת הכרעת דעתו לעשות זאת.

עוד עמדנו שם לחלק בין אינו מתכוין הבא 'לעקור' את 'שם המעשה', ובין מתעסק 'השוגג וטועה' בקביעת 'שם המעשה', 'שעקירה' בטעות אינה עקירה, אבל מאידך גיסא אונס לאו כמאן דעביד. והיינו שמחמת הטעות לא 'נעקור ונשנה' תואר הקבוע

² דבר נוסף שהביאו הראשונים על כח הנהנה לשמש כחיבור בין העושה ובין המעשה הוא בעושה מצוה ללא כוונה - למ"ד מצוות צריכות כוונה. דהעושה מצוה במתעסק לא יצא גם במצוות שיש בהם הנאה. אמנם העושה מצוה ללא כוונה והוא נהנה, יצא יד"ח גם למ"ד מצוות צריכות כוונה - שכן נהנה. וכבר האריכו המפרשים וכנ"ל בסימן - סיכום הערה - , וצריך לעמוד בדבר בפני עצמו.

הרב אליעזר הכהן בן פורת

בעיקר דפוס הצורה. אבל מאידך גם טעות תגרום עיכוב על כל התחדשות, שכל חלק הצריך התחדשות בחיוב בשביל לחול, הוא לא יחול גם כאשר טעות היא זו שמעכבת את חלותו.

ומשום כך למדנו להבין את החילוק בין 'שם המעשה' שאינו משתנה במתעסק ובין 'שם העושה' שהוא כן משתנה במתעסק, אע"פ שבאינו מתכוין משתנה גם שם המעשה וגם שם העושה. דאחר שבשגגת מתעסק העושה שוגה בקביעת תואר המעשה, אין דעתו מועילה 'לעקור' את שם המעשה כפי שראוי לו על פי צורתו. משא"כ בחלק של שם העושה, שם אדרבה הדעת נצרכת לקביעת תואר הגברא, שהמעשה בדעת הוא משתתף בהתחדשות חלות שם העושה, ולכך כל שאינו קוצר לדעת אלא במתעסק לא יחול עליו שם 'קוצר' אע"פ שהוא עשה מעשה 'קצירה' ולכך אינו צריך כפרה. וכבר הארכנו במקומו.

וממילא בנהנה ששם הגברא קבוע בו 'אוכל' 'בועל' מעיקר הצורה, בזה הדעת הבאה בטעות מתעסק ואינה מעוניינת בעשיה אלא בדבר אחר היא כדעת הבאה 'לעקור' את שם הגברא כעושה, וזאת ידענו כי השגגה והטעות אינם מהווים כוח 'עקירת' שם, וממילא 'נהנה' זה נשאר בשמו כפי העולה מעיקר צורתו, וצריך כפרה.

סברת החיוב בנהנה - לדעת השיטות השונות

ד) וכאשר אנו רואים את החילוק צריך לעלות. א. כי סברת הרא"ה לחייב את 'הנהנה' באינו מתכוין היא חידוש גדול, שהרי כוחו של העושה באינו מתכוין הוא 'לעקור' שם קבוע בעיקר הצורה ולחזור ולקובעו כדעת העושה, וכיון שכל סברת החיוב בנהנה זה מחמת שהשוגה וטועה אינו מספיק 'לעקור' את השם גברא שנתפס בו מחמת עיקר הצורה, העושה באינו מתכוין - ונהנה, בו לא תועיל סברת 'שכן נהנה' לחיבו, שהרי הוא מחליף את השם בדעת, וכל מעשה בדעת מועיל גם להחליף שם קבוע ועומד. ונמצאת סברת הרא"ה צריכה תוספת ביאור.

ב. ומאידך גיסא צריך על פי זה להבין את סברת השיטה העולה מהסוגיא בפסחים (ל"ג) לפטור מתעסק הנהנה בכל האיסורים בהנאה אחרת שאינה הנאת חו"ע, דאם סברת החיוב בנהנה זה מחמת שהנאה נקבעת כשם גברא בעצם, ומתעסק אינו יכול 'לעקור' שם' אלא רק למנוע התחדשות חלות שם, מדוע באמת יפטר הנהנה בכל האיסורים שאינם חו"ע.

ולשיטת תוס' (בתירון הראשון בסנהדרין) שמחייב בשאר איסורים, צריך להבין מדוע החידוש של מלאכת מחשבת משמש כסיבה שיש בה כדי לפטור מתעסק זה. (אחר שהוחלט בדינו שתואר זה היה מחייבו אם היה עליו נידון רק על המיעוט שאחר חטא בה), והרי מ"מ זה תואר הגברא, ומתעסק הבא בשגגה אינו מועיל 'לעקירת' שם, ומה מועיל לזה ההגבלה של מלאכת מחשבת.

ד. ומצד שלישי נבין לאור סברא זו שכל מקום שהנאה אינה עיקר האיסור אלא היא רק נפגשה עמו במקרה, בזה ודאי הסברא הנזכרת נותנת שלא נראה בנהנה זה סיבת איסור כלל, שהרי בזה אין ההנאה קובעת חלות שם גברא כבעל עבירה כלל, שהרי ההנאה אינה חלק מתואר העבירה. ועל כן החידוש הצריך ביאור זה תחילת סברת התוס' בתירוצם הראשון שראו סברא לחייב את הנהנה במלאכת שבת במתעסק - אילולי החידוש של הילפותא דמלאכת מחשבת.

נמצאנו עומדים לבירור. א. מה היא סברת הרא"ה שנהנה גורם חיוב גם על 'אינו מתכוין'. ב. מה סברת הגמרא בפסחים לפטור את הנהנה בשאר הנאות בשאר איסורים (סך בשמן המשחה). ג. מה סברת תוס' בסנהדרין לחייב מחמת הנאה שאינה חלק מעצם העבירה. ד. עד כמה שנבין את סברת תוס' בסנהדרין שהנאה שאינה מעצם העבירה מחייבת את המתעסק, צריך להבין מדוע 'מלאכת מחשבת' כן פוטר אותו.

חילוק המפרשים בין 'שם מעשה' סתם ובין 'שם מעשה בעיקר החפצא'

ה) ולהבין בדבר נזכיר מה שלמדנו בדברי המפרשים מהו חלות 'שם מעשה' ומה החילוק בין 'שם מעשה' ובין 'שם מעשה בעיקר החפצא'.

הרב אליעזר הכהן בן פורת

אף שהמושג של 'חלות שם' ושם מעשה נראה כדבר שראשו בשמים, באמת ראשו ורובו אינו אלא סולם מוצב ארצה, דתחילת 'חלות שם' אינה נובעת מהלכה וקבלה אלא מהנהגת בני אדם בדעתם בעולם המעשה, וכמש"כ הגרש"ש בשע"י ש"ג פכ"ה "דשם המעשה מתחשבת על פי הכרעת דעת בני אדם", וכאשר אמרו בדינים שונים שיש איזה חלות שם על הדבר פירושו שהדין מכיר באותו שם כדבר בעל משמעות, וזאת מחמת שהשם הניתן לו על ידי כל - משקף נכונה את יחודו או שימושו לאותה תכלית ולאותה מטרה כפי הנגזר ועולה משמו.

על ההגדרה שנקראת 'שם המעשה' הוסיפו המפרשים נדבך נוסף, שיש דברים העומדים 'בשם מעשה סתם', ויש דברים העומדים 'בשם מעשה בעיקר החפצא'. ועמדנו בפירוש דבריהם בסימן - פס"ר, שגם חילוק זה מתחיל מהיחס הכללי של כל אדם כלפי תואר המעשה, והדין חוזר ומכיר בחילוק זה כחילוק בעל משקל נכון בדין. דכיון שבדעת כל אדם יש חילוק ברושם שהוא רואה - בין מעשה שצורתו מודיעה על תוכן עניינו ובין מעשה שצורתו לחוד אינה מספיקה להעיד על תוכן עניינו, לכך אף בתואר הדבר כלפי הדין יש חילוק, כיון ששם הדבר בדין אינו 'שם' נפרד וחדש, אלא הוא אותו שם השגור בפי כל - אלא שהדין מכיר בתוקפו וחשיבותו של תואר זה לקבוע את מהות הדבר על פיו.

ובזה בא חילוק המפרשים שמעשה שצורתו מודיעה על תכליתו ותוכן עניינו, הוא מעשה שנקרא שמו בפי כל על פי עיקר בנינו, וכגון החורש בשדה כדרך כל החורשים, שם המעשה מוגדר תיקון המקום לזריעה מחמת עצם צורת המעשה, ולכך כשהדין מכיר באותו שם כתואר הדבר הוא משתמש בשם עיקר החפצא מחמת עצמו, וזה נקרא אצל המפרשים חלות שם בעיקר החפצא.

משא"כ כאשר הדין משתמש בשם הנקבע רק בצירוף דעת העושה וכמו בתוקע בשופר שההכרעה האם זו 'תקיעה' או 'שיר' היא יורדת למעשה רק מכח דעת העושה, בזה אין אנו מגדירים את הדבר 'שם בעיקר החפצא' כיון ששמו אינו מחמת עיקר צורתו, אלא שמו ניתן לו בפי כל בצירוף גורמים שאינם חלק מעצמו, ולכך הדבר מוגדר 'שם הדבר' אך אינו 'שם בעיקר החפצא'.

ואם נרצה למצות את החילוק במילים קצרות ובנוסף אחר נאמר שהחילוק הוא בין שם מעשה הנקבע מחמת 'צורת העשיה' ובין שם מעשה הנקבע על ידי 'הגברא העושה'.

חילוק בין 'שם עושה' ובין 'שם עושה כעצמו של גברא'

ו) וכל אחד מבין דכשם שחילוק זה נכון וקיים בחלק של שם 'המעשה' כך הוא קיים גם בחלק של שם 'העושה'. דכבר ידענו הרבה דכשם שהמעשה עומד 'בשם' מעשה, כך גם הגברא נתפס 'בשם' עושה, שנקרא שמו על שם מעשיו, וכשם שבשם המעשה קיים חילוק בין חלות שם הקבועה רק מחמת הדעת ובין חלות שם הקבועה מחמת עצם הצורה לחוד, כך הוא גם בחלק של שם 'עושה' שיש חלות שם הנקבע רק מחמת המעשה המצטרף עם הדעת, ויש בו חלות שם גברא הקבוע על ידי עצם המעשה גם ללא החלק של הדעת.

והדוגמה הנכונה למקרה של שם גברא הקבוע כשם עצמו גם ללא הדעת זה רוצח בשגגה, שהוא לעולם בלי דעת, ומ"מ תואר עניינו בתורה הוא 'רוצח', דהשם גברא דידיה נקבע לשם עצם על פי מעשיו, וכיון שמעשיו הולידו רציחה נתפס עצמו של גברא בתואר 'רוצח'. (ועיין משנת רבי חיים שלמה עמ"ס שבת סימן י"ח סק"ד מה שהביא בזה).

ועד"ז נלמד בדברי חזו"א (הוריות -) על חובת ביאת מקדש במתעסק, דכיון שאיסור טומאת מקדש נאמר כציווי למנוע את המציאות של 'טומאה במקדש' (על פי כללי דיני האיסור), לכך זה דבר שאינו צריך דעת כלל. ופירושו כמו שאנו אומרים דכיון שהמניעה היא ממציאות 'מטמא מקדש' תואר זה נתפס על האדם מחמת עצם מציאות הוויתו במקדש ולא מחמת מעשה, על כן זה שם גברא בעיקר החפצא ואין לדעתו משקל שיכול להניד ולנייד את השם.

הרב אליעזר הכהן בן פורת

ועל פי בינה זו נשכיל דכשם שחילקו האחרונים בדיני אינו מתכוין דאע”פ שיפה כוחו של עושה ‘לעקור’ את שם ‘המעשה’ באינו מתכוין, מ”מ כאשר הוא עומד מול ‘שם מעשה בעיקר החפצא’ זה דבר שאינו נתון לשליטתו, וגם הנעשה באינו מתכוין נשאר ‘המעשה’ על עיקר שמו. כך יהיה הדבר נכון גם בחלק של שם ‘העושה’, דשם גברא העומד בו כתואר עצמו מחמת עיקר המעשה - ללא סיוע הדעת, הוא שם שאינו ניתן לשינוי ומחיקה, וגם אינו מתכוין לא יועיל לשנותו, ואע”פ שאינו מתכוין משמש ככוח ‘עוקר’ שם, מידת שם הקבועה כתבנית החפצא בעצמותה זה שם שאינו ניתן לשינוי ולעקירה.

ביאור שיטת הרא”ה לחייב נהנה גם באינו מתכוין

ודברים אלו הם עצמם הביאור לשיטת הרא”ה, דסבר שבכל נהנה אנו דנים את הגברא כתפוס בשם המעשה בעיקר החפצא, שהנהנה באיסורי הנאה נקבע בשם ‘נהנה’ מחמת עצם הוויית הנאה, וכל שהיא חלות שם גברא כשם עצמו ללא דעת, זה דבר שאינו ניתן ‘לעקירה’ על ידי דעת ולכך חייב אף באינו מתכוין.

ביאור הנידון על משפט המתעסק באיסורי הנאה

ז) ומבחינה זו נרד מדרגה ונבין מה היא הנקודה שסביב לה חג המחוג ומסתפק האם המתעסק בהנאת שאר איסורי הנאה חייב או פטור. שהוא מסתובב לדון. א. עד כמה לראות בכל דבר את השם גברא כשם עיקר עצמו ללא התערבות הדעת. ב. עד כמה האיסור המרחיק את האדם מהדבר ‘מאוחד’ עם ההנאה עד שנראה בחלות שם ‘נהנה’ על הגברא קביעות שם ‘בעל עבירה’ כשם עצמו ידידיה במידה ששינוי הדעת הבאה לשנות את שמו מהוה שינוי הבא ‘לעקור’ שם שמידת ‘עקירת’ שם היא מידה יותר קשה מהשינוי הנפעל בכל מתעסק שהוא רק שינוי הבא ‘למנוע’ חלות שם גברא.

ובזה נבין שסברת הסוגיא בפסחים היא שרק תואר גברא של ‘אוכל’ ‘בועל’ זה תואר עצמו מחמת עצם ההווייה, והמתעסק בהם בא ‘לעקור’ שם גברא, ומתעסק אינו יכול אלא ‘למנוע’ חלות שם ולא לעקור חלות שם, אבל בשאר הנאות תואר הגברא נולד רק מכח היותו ‘עושה’ לעצמו את אותה הנאה, שהתואר של כמריח או סך נולד רק מחמת שהוא עשה את פעולה ההרחח או הסיכה, ולכך דעת הגמרא ששם זה הוא ‘התחדשות’ של שם, וכלפי ‘התחדשות’ שם למדנו מילפותא שעשיה במתעסק אינה מחדשת שם גברא, ופטור בכל התורה חוץ ממעילה.

ביאור דעת תוס’ על הנהנה במלאכת שבת

ח) ובמה שתמהנו בשיטת תוס’ שסברו לחייב בהנאה שאינה חלק מעצם העבירה - על מתעסק הנפטר מגזה”כ דאשר חטא בה. ופטרו את המתעסק בהנאה זו אם הפטור ממלאכת מחשבת.

פירושו דלדעתם כאשר הגברא ‘אוכל’ ואכילתו ‘קוצרת’, התואר שלו באוכל מחליף ומקבל תואר ‘קוצר’, ונמצא שם עצמו כשמו מעיקר החפצא מקבל תואר ‘קוצר’, ולכך אי אפשר לו להפטר מחמת מתעסק, שהמתעסק אינו מוחק שם גברא בעיקר החפצא.

אבל כאשר אנו באים לדון עליו מחמת המתחדש בילפותא דמלאכת מחשבת, בזה הדבר נבחן לאור שם היצירה התפוסה בו ולא על שם המציאות התפוסה בו, וכיון שכל מתעסק אינו נתפס כיוצר, ממילא נפטר מינה. והסוגיא עמוקה, ידלנה איש תבונה, ותן לחכם ויחכם עוד.